

Психологічна безпека вищих навчальних закладів: формування понять

Т.В. Десяртова
кандидат психологічних
наук, доцент кафедри
психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто одне з найважливіших питань забезпечення ефективного функціонування вищих навчальних закладів – психологічна безпека на рівні освітнього середовища та особистості учасників навчального процесу.

В статье рассмотрен один из наиболее важных вопросов обеспечения эффективного функционирования высших учебных заведений – психологическая безопасность на уровне образовательной среды и личности участников учебного процесса.

In article is considered one of the most important questions of ensuring the effective functioning of the institutions of higher education - psychological security at the level of the educational environment and the personality of the participants of the educational process.

Ключові слова: безпека, психологічна безпека, ризики, небезпека, учасники освітнього простору.

Постановка проблеми

Поняття «психологічна безпека» є досить новим у психології, хоча в суміжних науках вивчається давно та ґрунтовно. Із 2002 р. професор І.О. Баєва стала фундатором вивчення феномена психологічної безпеки в освітньому середовищі та психологічного забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях, завдяки їй цей напрям активно розвивається в Росії та Україні; з указанного питання існує вагомий обсяг наукових досліджень за результатами практичного використання, яке показало високу ефективність цього напрямку роботи. Важливість психологічної безпеки, як особистої, так і колективної, набула досить широкого визнання. Однак ґрунтовного та прагматичного підходу до її формування у вітчизняній психології досі не склалося. Не визначено також методологічний аспект введення поняття «психологічна безпека» в контекст освітнього середовища вищого навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Роботи з проблем безпеки мислителів минулого (Платон, Аристотель, Цицерон та інші) й дослідження сучасників

(В.Г. Волович, Г. Силласте, В.А. Медведєв, Д.Г. Негодов, А.С. Прудников, Л.В. Брусицин, М.В. Грищенко та інші) свідчать про те, що безпека розглядається як захищеність від природних і суспільних катаклізмів або такий стан життєдіяльності людини, за якого в часі не знижується ймовірність досягнення головної життєвої мети, вона сприймається як одна з основоположних цінностей. Людська цивілізація найбільш значимим орієнтиром свого розвитку вбачала безпеку людини, як основу збереження досягнутого позитиву та можливості подальшого вдосконалення.

Найбільш значущою нині є концепція психологічної безпеки діяльності І.О. Баєвої. Психологічна безпека розглядається як стан психологічної захищеності та здатність людини і довкілля відображати несприятливі зовнішні та внутрішні впливи [1]. Вона складається з психологічної захищеності, задоволенні потреби в особистісно-довірчому спілкуванні та референтної значущості середовища. У разі відмови від психологічного насильства, дотримання принципів діалогу та співпраці в освітньому середовищі можна розраховувати на виховання психологічно здорової особистості [2].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Активні радикальні, соціальні, політичні та економічні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві та світі, ускладнюють умови суспільного життя кожної людини, змінюють соціокультурну ситуацію, що у свою чергу впливає на становлення й розвиток особистості.

Людина, перебуваючи в умовах, що стрімко змінюються, потребує допомоги та психологічної підтримки, що може бути як особистісно орієнтованою, так і відноситися до умов, у яких відбувається її життєдіяльність. Насамперед це стосується вдосконалення тієї спільноти, у якій здійснюється її безпосередня взаємодія. Альтернативою агресивному соціальному середовищу може виступати психологізація освітнього середовища, яка вирішить завдання збереження та зміцнення здоров'я її учасників, створення безпечних умов праці та навчання, захисту від усіх форм дискримінації, уникнення психоемоційного та культурного вакууму, наслідком яких є зростання соціогенних захворювань.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд питання формування поняття психологічної безпеки у вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Небезпека та безпека – дві взаємозалежні сторони, що перебувають у динамічній взаємодії. Оскільки безпека опосередковується небезпекою, вона за своїм змістом завжди є предметною та конкретною і не може бути абстрактною. У контексті небезпеки та безпеки людина розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначеності важливих з точки зору людини матеріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державну, суспільну, особисту), а й здійснювати певну діяльність з її забезпечення [3].

У звичному розумінні категорія «безпека» використовується в контексті національної безпеки, проте сучасне розуміння

є значно ширшим. Філософський погляд на осмислення природи безпеки формує передумови становлення філософії безпеки з двох позицій: об'єктивного розуміння безпеки як певної якості (атрибуту) системи та в контексті забезпечення безпеки людини, її інтересів, цінностей тощо. Обидва підходи свідчать про психологічні аспекти безпеки як із точки зору психологічних характеристик середовища, так і з точки зору внутрішньої сутності людини, її психічного світу, психологічних ресурсів, цінностей, переживань, відносин.

У психології категорія «безпека» активно досліджується з середини ХХ ст., перш за все в роботах психологів гуманістичної орієнтації. Так, А. Маслоу, який є одним із засновників гуманістичної психології в ієрархічній моделі мотивації, виділив серед п'яти рівнів потребу в безпеці та захисті. Він припускав, що певні типи невротичних дорослих людей мотивовані пошуком безпеки [4].

У межах гуманістичного психоаналізу Е. Фромм стверджував, що свобода від жорстких соціальних, політичних, економічних і релігійних обмежень вимагає компенсації у вигляді відчуття безпеки та приналежності до соціуму. Він прагнув перенести акцент із біологічних мотивів людської поведінки на соціальні фактори, спрямованість не стільки на пристосування людини до існуючої культури та соціальної реальності, скільки на оптимальний розвиток її здібностей і задатків, реалізацію індивідуальності [5].

У соціокультурній теорії особистості К. Хорні виділила дві потреби дитинства: потреба в задоволенні та потреба в безпеці. Головною для розвитку дитини є потреба в безпеці: відчувати любов, бути захищеною від небезпечного та ворожого світу, при незадоволеності якої розвивається базальна ворожість, що проявляється у почутті страху, безпорадності, провини, що проявляються у взаєминах із оточуючими, як нині, так і в майбутньому [6].

Психологія безпеки формувалася на перетині дисциплін: загальної та соціальної психології, психології та психофізіології праці, педагогічної психології, психоло-

гії розвитку, психотерапії, екстремальної психології, екологічної, а також загальної теорії безпеки, соціології, психіатрії, медицини тощо (І.О. Баєва, В.В. Ковров, В.В. Рубцов, Н.Т. Оганесян, С.Д. Дерябо, Г.А. Ковальов, В.А. Ясвін, В.П. Лебедєва, В.І. Панов, В.А. Орлов, В.І. Слободчиков, Т.Г. Івашина та інші).

Поняття «психологічна безпека» починає вивчатися у зв'язку з професійною діяльністю людей у предметній сфері наприкінці 70-х - початку 80-х рр. з огляду на інтенсивний розвиток промислової соціальної психології.

Уперше в розгорнутому вигляді поняття психологічної безпеки зустрічається у роботі М.А. Котик (1987) та висвітлює психологічні питання безпеки, що зумовлюють профілактику нещасних випадків на підприємстві, тобто розробляється в межах психології праці та інженерної психології [7].

Усвідомлення значущості теоретико-практичного розроблення питань безпеки знайшло подальше відображення в психології праці (І. Балінт, М. Мурані, С.А. Єлісеєв, М.А. Котик, В.П. Третьяков, С.В. Саричев, В.М. Попов); психології спорту (А.Д. Ганюшкін, Н.П. Казаченко, Р.М. Загайнов); соціальної психології (О.Я. Анцупов, А.І. Сичилов, Н.В. Гришина, Б.І. Хасан, В.Г. Зазикін); педагогічній психології (Л.І. Шершньов, І.О. Баєва, В.А. Дмитрієвський, В.Н. Мошкін, А.В. Мусатова, Д.С. Синіцин); юридичній психології (В.В. Андрєєв, А.В. Буданов, В.С. Новиков); військовій психології (Панарін І.) та інших галузях психології.

Питання, пов'язані з аналізом психологічної безпеки, порушувалися спеціалістами в контексті інформаційної та організаційної безпеки (Г.В. Грачов, В.С. Лепський, Т.С. Кабаченко). Психологічна безпека визначається як засіб захисту від деструктивних культів і тоталітарних сект (Е.Н. Волков). У дослідженнях розглядаються соціально-психологічні аспекти безпеки, в основу яких покладено конфліктологічний підхід (А.Н. Сухов).

Сучасним підходом до розроблення проблеми психологічної безпеки є ціліс-

ний аналіз соціокультурної ситуації, що полягає в психологічному аналізі середовища, де відбувається розвиток і функціонування людини з урахуванням її психологічного ресурсу. Структуру психології безпеки розглядають у двох аспектах: психологічна безпека середовища та психологічна безпека особи.

Психологічно безпечне середовище повинно задовольняти потребу людини у свободі від проявів психологічного насильства у взаєминах з іншими людьми, в умовах освітнього простору з його іншими учасниками.

Психологічна безпека особистості проявляється в її здатності зберігати стійкість у середовищі з певними параметрами, у тому числі з психотравмуючим впливом, деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливами.

Предметом психології безпеки є психологічна безпека особистості та соціального середовища. Об'єктом психології безпеки, як і будь-якої іншої галузі психологічної науки, є психічна реальність, особливості визначення якої як об'єкта дослідження обумовлені характером задоволення потреби в безпеці, станом захищеності психіки від зовнішніх і внутрішніх загроз, а також характером взаємодії людини з соціальним середовищем. Таким чином, об'єктом психології безпеки є психологічні характеристики людини, соціальної групи, суспільства як суб'єктів безпеки.

Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають із декількох площин: як процес, стан, характеристики особистості; а також на декількох рівнях: суспільства, локального середовища мешкання, особистості.

На думку І.О. Баєвої, існують два головних системоутворюючих види безпеки – фізична та психологічна, а всі інші нанижуються на них як на стрижень. У цьому разі є можливість розділяти суб'єктивні й об'єктивні причини та фактори, що сприяють або перешкоджають збереженню безпеки людини та навколишнього фізичного й соціального середовища [8]. Критеріями психологічної безпеки є: референтна значимість середовища (відображена в пози-

тивному ставленні до неї); задоволеність міжособистісним спілкуванням; захищеність від психологічного насильства.

Як окрема галузь психологічного знання психологія безпеки вирішує завдання інтеграції теоретичних основ дослідницької роботи та осмислення технологій практичної діяльності фахівців у аспекті психологічних характеристик безпеки людини та суспільства. У своїй дисертації Н.Г. Рассоха вказує: «Психологічна безпека освітнього середовища може розглядатися як захищеність від психологічного насильства за такими структурними компонентами, як приниження, загрози, негативне ставлення, ігнорування, примушування, виділені на основі уявлень учителів, учнів і їх батьків» [9].

Основною метою реформування вищої освіти в Україні є забезпечення психолого-педагогічних умов для саморозвитку та самореалізації студента як суб'єкта освітнього процесу та майбутньої професійної діяльності. На думку Л.Г. Подоляк і В.І. Юрченко, для студентів, порівняно з іншими групами молоді цього віку, притаманні такі риси: вищий освітній рівень, велике прагнення до знань, висока соціальна активність, досить гармонійне поєднання інтелектуальної та соціальної зрілості [10].

Для студентського віку є характерною кризова насиченість, ознаками якої можуть бути: сильна фрустрація через незадоволені потреби; загострення рольових конфліктів «студент – викладач», «студент – студент»; ціннісно-смілова невизначеність, неструктурованість особистості; інфантильність [10]. Кризи, що переживає студент, можуть призводити до зниження психологічної безпеки особистості, стати причиною деструктивних та психотравмуючих наслідків.

Психологічна безпека в освітньому середовищі може знижуватися через ризики: фактор умов навчання (реальні умови навчального процесу: освітлення, розміри навчальних меблів, вентиляція навчальних приміщень – усе, що підлягає гігієнічному нормуванню); фактор навчального навантаження (інформаційна сторона

навчального процесу та організація навчання); фактор взаємин (узагальнює стиль взаємин педагога та студента, включаючи оцінку результатів його навчальної діяльності, а також взаємини з батьками).

Сучасна вища школа може бути розглянута як об'єкт високого ризику, оскільки покликана випускати надскладний продукт – психологічно здорову особистість, яка володіє професійною компетентністю та вимагає для свого створення індивідуальних технологій.

У цьому контексті можна говорити про психологічний ризик, обумовлений використанням потенційно небезпечних психолого-педагогічних технологій (або їх повною відсутністю). Тому актуальним є питання про психологічну безпеку або культуру психологічної безпеки у взаємодії учасників освітнього середовища.

Вимоги до психологічної безпеки слід визначати з позицій тих учасників, в інтересах яких вона підтримується, зокрема: студент, батьки, педагог. Якщо ситуація або обстановка в установі є небезпечними хоча б за однією з позицій, то вона неминуче становитиме загрозу й для інших, хоча такі побічні дії можуть бути відтерміновані. Проте, остаточно сформулювати вимоги до середовища в принципі неможливо, вони виявляються постійно, оскільки змінюється саме середовище.

Отже, доцільним є комплексний підхід до забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ: запобігання (короткострокова перспектива) і попередження (довгострокова перспектива) психологічних ризиків і загроз. Досить зрозумілим є той факт, що остаточно виключення загроз неможливе, проте актуальним залишається гасло: «Хто попереджений, той озброєний». Украй важливим для керівників навчального закладу та будь-якої відповідальної особи під час організації освітнього процесу є спосіб оцінки такої діяльності. Ризики повинні бути чітко формалізовані й описані з умовою їх поповнення зі зміною поколінь і соціального середовища. При цьому, перелік ризиків, їх причин і наслідків повинен бути не універсальним реєстром, а швид-

ше кадастром, тобто включати прив'язку до місцевості: часто психологічні ризики визначені місцевими умовами, специфікою студентської спільноти, локальної культури або окремого закладу.

Навчальний заклад є поєднанням різних темпераментів, життєвих траєкторій тощо, якщо для когось ця різномірність є прийнятною й безпечною, то для іншого є повною загрозою. З точки зору І.В. Абакумової та В.В. Супріянової, «в організаційному аспекті загрозу здоров'ю учасників освітнього середовища створює нерозвиненість системи психологічної допомоги як неефективність діяльності служби супроводу в системі освіти» [11].

Висновки

Психологія безпеки здійснює внесок у вирішення найважливішого соціального

завдання – усвідомлення та прийняття людиною відповідальності за себе, соціальну групу, суспільство в цілому, це означає, що людина стає суб'єктом безпеки, тобто суб'єктом безпечного процесу розвитку. У контексті небезпеки та безпеки вона розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначеності важливих із точки зору людини матеріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державну, суспільну, особисту), а й провадити певну діяльність з її забезпечення.

З метою забезпечення ефективного функціонування вищого навчального закладу ефективною є комплексна система заходів із психологічної безпеки на рівні освітнього середовища та особистості учасників навчального процесу.

Список використаних джерел

1. Баева І.А. Психологическая защищенность и психологическая безопасность современного человека. Доклад на конференции «Психолог и общество : диалог о взаимодействии» (Москва, 12 февраля 2008 г.) / И.А. Баева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.web.ruscenter.ru/conf2/baeva.doc
2. Баева І.А. Психологическая безопасность в образовании / И.А. Баева. – С.-Пб. : 2002. – 323 с.
3. Рыбалкин Н.Н. Философия безопасности : учебное пособие / Н.Н. Рыбалкин. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 296 с.
4. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу. – С.-Пб. : Евразия, 1999. – 478 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; Перев. Г.Ф. Швейника. – М. : АСТ, 2011. – 288 с.
6. Хорни К. Невротическая личность нашего времени // К. Хорни. Собр. соч. в 3-х т. – М. : Смысл, 1997. – Т. 1. – Гл. 5. – С. 346.
7. Котик М.А. Психология и безопасность / М.А. Котик. – Таллин, 1987. – 236 с.
8. Баева І.А. Категорія психологічної безпеки // Вестник практической психологии образования. – № 4 (13) октябрь-декабрь 2007, № 4 (3) октябрь-декабрь 2007.
9. Рассоха Н.Г. Представления о психологической безопасности образовательной среды школы и типы межличностных отношений ее участников / Автореф. ... канд. психол. наук. – С.-Пб. : РГПУ им. А.И. Герцена, 2005.
10. Бараш Б.А. Психотравматическая помощь студентам вуза в кризисных ситуациях // Физические и психосоциальные особенности студентов : Сб. науч. трудов. – Таллин, 1986. – С. 133-141.
11. Абакумова І.В., Суприянов В.В. Средовой подход к проблеме психологической безопасности личности. Методические указания к курсу «Педагогическая психология» для студентов факультета психологии ЮФУ / И.В. Абакумова, В.В. Суприянов. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 15-23.